
ЯРОШЕНКО ОЛЕГ МИКОЛАЙОВИЧ,

професор, доктор юридичних наук, професор кафедри трудового права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Україна, м. Харків



УДК 349.3

До питання про предмет права соціального забезпечення

Встановлено, що предметом права соціального забезпечення є система суспільних відносин щодо задоволення першочергових і найнеобхідніших потреб тих громадян та їх сімей, які з об'єктивних, визнаних суспільством (державою) поважних причин опинились у складних (здебільшого негативних) життєвих ситуаціях, шляхом надання їм допомоги в різних організаційно-правових формах. При розробленні законодавчих актів, які регламентують соціальну сферу, а також при обґрунтуванні включення тих чи інших відносин до предмета права соціального забезпечення потрібно виходити з того, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, її відповідальність перед людиною.

Ключові слова: людина, право соціального забезпечення, предмет права соціального забезпечення, соціальні ризики, складна життєва ситуація.

Вступ. Будь-яке суспільство, й українське не є винятком, характеризується тим чи іншим ступенем упорядкованості. Це викликано необхідністю узгодження інтересів окремої людини, їх груп, суспільства в цілому. Однак право не повинно (та й не може) регулювати всі суспільні відносини, що встановлюються між людьми. Тому на кожному конкретно-історич-

ному етапі розвитку має бути досить точно визначена сфера правового регулювання. Особливо це важливо в соціальному забезпеченні, позаяк прийняття будь-яких законів у цій царині повинно ґрунтуватись на як слід виваженій економічній основі, визначенні конкретних джерел фінансування й організаційно-правових форм його здійснення, кола соціальних ризиків,

які є підставою для надання соціального забезпечення, кола суб'єктів, яких треба забезпечувати, розміру й видів матеріального забезпечення і надання соціальних послуг.

Якщо сфера правового регулювання звужена, в суспільстві виникає загроза свавілля, хаосу, непередбачуваності. Приміром, у соціальному забезпеченні це призводить до того, що певна кількість громадян, які потребують піклування й підтримки, виключаються із системи соціального забезпечення, а значить не мають достатніх коштів для існування як власного, так і своєї сім'ї. А якщо сфера правового регулювання, навпаки, невинувато розширена, створюються умови для різноманітних зловживань з боку посадових осіб, появи соціальної несправедливості, декларативності в соціальній сфері, ускладнення механізму реалізації відповідних прав, «зарегульованості» поведінки людей, що призводить до соціальної пасивності, безініціативності членів суспільства, недовіри до державних інституцій у соціальній сфері.

Відповідно до статей 1, 3 і 46 Конституції [1] Україна, як соціальна держава, проголосила право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ та організацій, бюджетних та інших джерел соціаль-

ного забезпечення; а також створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів з догляду за непрацездатними. Вимога соціального захисту громадян втілена в ратифікованих Україною міжнародних актах – Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права [2], Європейській соціальній хартії (переглянутій) (ЄСХ(п)) [3], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [4] тощо. Зокрема, у ст. 12 ЄСХ(п) зазначається, що держава зобов'язана підтримувати функціонування системи соціального забезпечення, її задовільний рівень, докладати зусиль для її поступового посилення тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження й отриманих результатів. Предмет правового регулювання – це різноманітні суспільні відносини, які об'єктивно, за своєю природою можуть зазнавати нормативно-організаційного впливу і за певних соціально-політичних умов потребують впливу, що здійснюється за допомогою юридичних норм та інших юридичних засобів, які утворюють механізм правового регулювання.

Від характеру і змісту суспільних відносин, що становлять предмет правового регулювання, залежать особливості, способи й засоби останнього. Цілком очевидно, що відносини з еквівалентного обміну цінностями відрізняються від тих, які виникають при реалізації конституційного права громадян на соціальне забезпечення. На думку Б. І. Сташківа, право на соціальне забезпечення в мінімальних розмірах – це природне право людини, а право на соціальне забезпечення, що

виходить за межі мінімальних потреб людини, – право позитивне [5, с. 40]. Тобто у праві соціального забезпечення одночасно поєднані: а) природні властивості, що не залежать від їх визнання державою, й б) елементи, які держава добровільно бере на себе.

Характер і вид суспільних відносин, що становлять предмет правового регулювання, зумовлюють ступінь його інтенсивності, тобто широту охоплення правовим впливом, обов'язковості правових розпоряджень, їх деталізованості, тиску правового впливу на суспільні відносини, нарешті форми й методи правової регламентації. У кінцевому підсумку це приводить до розбудови справедливої, науково обґрунтованої правової системи, а в соціальній сфері – до створення прозорої та зрозумілої для будь-якого пересічного громадянина системи соціального забезпечення.

Для кращого усвідомлення змісту предмета права соціального забезпечення слід дотримуватися традиційної теоретичної позиції поділу на галузі відповідно до цього предмета. Такий підхід надасть можливості змістовно й повно дослідити особливості права соціального забезпечення саме тому, що предмет – це категорія, яка визначає певну цілісність, виокремлену зі світу різноманітних об'єктів у процесі людської діяльності й пізнання. Предмет, пов'язаний з виявленням певних особливостей об'єкта, дозволить відмежувати право соціального забезпечення від інших галузей права.

Предметом права соціального забезпечення є система суспільних відносин по задоволенню першочергових

і найнеобхідніших потреб тих громадян та їх сімей, які з об'єктивних, визнаних суспільством (державою) поважних причин опинились у складних (здебільшого негативних) життєвих ситуаціях, шляхом надання їм допомоги в різних організаційно-правових формах [6, с. 63, 64]. Під обставинами, які призводять до складної життєвої ситуації, треба розуміти вік, хворобу, повну, часткову та тимчасову втрату працездатності, безробіття, інвалідність, бідність, безпритульність, незабезпеченість, самотність, сирітство, тимчасову непрацездатність, смерть годувальника, стихійне лихо, техногенну катастрофу, нещасний випадок на виробництві, професійне захворювання та інші визначені на законодавчому рівні обставини. Складна життєва ситуація – це така обставина, в якій особа опинилася з незалежних від неї причин, коли вона неспроможна їх подолати власними зусиллями або за допомогою тих членів своєї сім'ї, які зобов'язані надати таку допомогу.

Змістове визначення суспільних відносин, що входять до предмета права соціального забезпечення, надає можливості чітко окреслити коло суб'єктів, які потребують допомоги й різноманітної підтримки, закріпити форми й види такого забезпечення, визначити конкретні організаційно-правові форми, джерела фінансування й використання коштів на це.

На нинішньому етапі суспільного розвитку сам факт створення в Україні нової всеохоплюючої національної системи соціального забезпечення громадян згідно з міжнародно-правовими стандартами дає відповідь на

запитання, які відносини належать до предмета регулювання права соціального забезпечення, і підбиває підсумок дискусіям щодо сфери дії цієї галузі. Українське суспільство перебуває на стадії розвитку, коли відбуваються зміни, корективи існуючих організаційно-правових форм і видів соціального забезпечення, реорганізація й удосконалення діяльності страхових фондів, а отже, і зміни, доповнення та поліпшення існуючих видів такого забезпечення. При розробці законодавчих актів, які регламентують соціальну сферу, а також при обґрунтуванні включення тих чи інших відносин до предмета права соціального забезпечення потрібно виходити з того, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, її відповідальність перед людиною. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Пенсійні відносини посідають центральне місце в предметі права соціального забезпечення, оскільки пенсії є основним джерелом існування значної кількості громадян (понад третина населення України). Попри певну схожість, пенсійні відносини відрізняються від відносин з надання допомог за такими ознаками:

– мають власні самостійні підстави виникнення;

– мають різну форму надання (пенсії завжди існують у вигляді грошових виплат, а допомога може бути не тільки у формі грошової, а й у натураль-

ній, наприклад, надання палива, засобів пересування, продуктів харчування тощо, чи в безготівковій формі, наприклад, надання житлової субсидії для сплати комунальних послуг);

– перші мають довгостроковий характер, а другі можуть бути тимчасовими або одноразовими (приміром, допомога з тимчасової непрацездатності, при вагітності й пологах, при народженні дитини).

Усе більшого значення набувають відносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування – зв'язки між суб'єктами соціального страхування, що виражаються в їх взаємних правах та обов'язках, і спрямовані на забезпечення захисту застрахованих від соціальних ризиків та на їх компенсацію шляхом надання при настанні страхового випадку виплат і послуг із системи загальнообов'язкового державного соціального страхування, співрозмірних із застрахованим заробітком або іншим доходом, а також шляхом вжиття заходів з попередження соціально-ризикових ситуацій [7, с. 145]. Указані відносини мають різну галузеву належність: а) відносини між страхувальником і страховиком з приводу сплати страхових внесків є фінансово-правовими; б) майнові відносини страховика як юридичної особи належать до категорії цивільно-правових; в) адміністративними є правовідносини, що складаються при здійсненні персоналізованого обліку в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування; г) зв'язки між страховиком і застрахованим із приводу надання забезпечення по страхуванню є соціально-забезпечу-

вальними. При цьому відносини з надання забезпечення по соціальному страхуванню становлять ядро вказаної системи, оскільки в них реалізується право застрахованого як центрального суб'єкта соціального страхування на отримання в разі настання страхового випадку виплат і послуг за рахунок соціально-страхового фонду.

Поряд із вказаними вище, до предмета права соціального забезпечення належать також відносини по забезпеченню громадян соціальними допомогоюми. Допомога розрізняється за метою, джерелом виплати, характером підстав надання та суб'єктами. Вони виникають у зв'язку із забезпеченням непрацездатних або осіб, які несуть внаслідок тих чи інших обставин (закріплених у законі підстав соціального забезпечення) додаткові матеріальні витрати, а також осіб, які опинилися в скрутному матеріальному становищі і самостійно не можуть його подолати.

Усі види допомоги можна поділити на соціально-страхову допомогу та бюджетну соціальну допомогу. Перші сплачуються особам, які перебувають у трудових відносинах із конкретним роботодавцем і втрачають заробіток у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю. Метою цих допомог є часткове або повне відшкодування втраченого заробітку, а тому їх розмір, як правило, співвідносний із заробітною платою працівника. Зазначені допомоги мають страхову основу (тобто однією з умов їх надання є сплата обов'язкових страхових внесків до відповідного фонду) і здійснюються за рахунок загальнообов'язкового державного соціального страхування. Другий вид допомо-

ги виплачується не у зв'язку з трудовою діяльністю. Для нього характерна відсутність у минулому суспільно корисної діяльності одержувача або наявність її в розмірах, які не дають права на інші види допомог. Метою цього виду соціального забезпечення є матеріальна підтримка певної категорії громадян, надання їм необхідних засобів, які були б джерелом їх існування. Така допомога виплачується в конкретних розмірах, щоб задовольнити життєво необхідні потреби особи. Це є виявом турботи суспільства про осіб, які в силу тих чи інших обставин залишилися без засобів існування. Ця допомога фінансується в основному за рахунок Державного бюджету України.

Ще одним видом відносин, які входять до предмета права соціального забезпечення, є відносини з приводу надання громадянам соціального обслуговування, медичної допомоги й лікування, а також різноманітних пільг.

Категорію «соціальне обслуговування» варто розглядати в широкому й вузькому розумінні. За такого підходу найбільш наочно й повно простежується взаємозв'язок соціального забезпечення як цілого й соціального обслуговування як частини цього цілого. У широкому значенні соціальне обслуговування є частиною соціальної політики, тобто діяльністю, спрямованою на всебічний розвиток особистості, задоволення соціальних потреб широких верств населення через надання різних соціальних послуг. Із цієї точки зору до сфери соціального обслуговування належить діяльність навчальних закладів, медичних і санаторно-курортних установ, спортивних

секцій, закладів культури й мистецтва, організацій дитячої та юнацької творчості, клубів за інтересами тощо. Інакше кажучи, в широкому значенні соціальне обслуговування є самостійним інструментом соціальної політики держави. Соціальні послуги в широкому значенні – це послуги, спрямовані на задоволення різноманітних соціальних потреб окремих осіб чи груп населення [детальніше див.: 8; 9]. На підставі відповідних відносин досягається поновлення і розвиток соціальних, трудових, побутових та інших зв'язків осіб, які опинились повністю або частково обмеженими з тих чи інших причин (похилий вік, стан здоров'я, безробіття та ін.). Це лікування, професійне навчання, сприяння в пошуку роботи і працевлаштуванні, утримання й обслуговування в будинках-інтернатах, забезпечення протезними виробами та ін. Цільове призначення цих відносин – надання можливостей самореалізації особі, яка опинилась у складних життєвих обставинах, а також підтримка її матеріального рівня. Залежно від виду соціальної послуги зазначені відносини поділяються на відносини з надання: соціально-побутових послуг; психологічних послуг; соціально-педагогічних послуг; соціально-медичних послуг; соціально-економічних послуг; юридичних послуг; послуг з працевлаштування; інформаційних послуг та ін.

Пільги у праві соціального забезпечення служать юридичним засобом створення режиму сприяння для громадян, які з фізіологічних чи інших суспільно значимих причин, визнаних суспільством поважними, не мають

рівних з іншими особами можливостей реалізовувати загальні для всіх громадян права, а тому потребують повного або часткового звільнення від виконання певних обов'язків. Це одна з форм задоволення потреб суб'єктів права соціального забезпечення, що встановлюються для осіб, інтереси яких у рамках стандартної моделі правового регулювання не можуть бути належним чином забезпечені й реалізовані з тих чи інших поважних причин. Для цих категорій осіб вони створюють приблизно однакові можливості розвитку, забезпечуючи рівний доступ до використання соціальних благ. Це свого роду механізм доповнення основних прав і свобод особистості специфічними можливостями організаційно-правового характеру. Отже, при встановленні пільг нормотворець має за загальну мету поліпшити становище окремих категорій населення, перевести процес задоволення їх інтересів у більш сприятливий режим порівняно із загальним. При наданні соціальної пільги таке поліпшення здійснюється шляхом: а) звільнення особи повністю або частково від виконання обов'язку (наприклад, зниження оплати за послуги) і б) полегшення доступу до послуги або блага (приміром, позачергове або першочергове надання чи отримання яких-небудь благ) [10, с. 395, 396].

До предмета права соціального забезпечення також належать процедурно-процесуальні відносини з приводу встановлення юридичних фактів, реалізації й захисту права на той чи інший вид соціального забезпечення. Ці відносини регулюють порядок ви-

значення страхового стажу, процедуру нарахування й виплати пенсій тощо. До цієї групи належать і відносини, що виникають між державними органами, органами місцевого самоврядування, органами управління відповідного соціально-страхового фонду тощо і громадянами з питань призначення пенсій, допомог чи встановлення пільг, визначення необхідності госпіталізації в медичний заклад, утримання в будинку-інтернаті та ін. Указані відноси-

ни, залежно від їх об'єкта, поділяються на відносини з приводу: а) встановлення юридичних фактів (страхового стажу, народження дитини, інвалідності, перебування на утриманні померлого годувальника, малозабезпеченості, самотності, настання складної життєвої ситуації, безробіття тощо); б) реалізації права на конкретний вид соціального забезпечення; в) захисту порушеного права в позасудовому й судовому порядках.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відом. Верхов. Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. *Вісн. Конституц. Суду України*. 2006. № 4.
3. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 03.05.1996. *Відом. Верхов. Ради України*. 2007. № 51.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. *Офіц. вісн. України*. 2006. № 32. Ст. 2371.
5. Сташків Б. І. Право людини на соціальне забезпечення та його реалізація в Україні. Захист соціальних прав людини і громадянина в Україні: проблеми юридичного забезпечення: матеріали наук.-практ. конф. (30 січ. 2003 р., м. Київ) / за ред. Н. Б. Болотіної. Київ: МП «Леся», 2003. С. 40–44.
6. Право соціального забезпечення: підручник / О. М. Ярошенко, Г. О. Барабаш, В. М. Вапнярчук та ін.; за ред. О. М. Ярошенка. 4-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2015. 458 с.
7. Андріїв В. В., Москаленко О. В., Ярошенко О. М. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретичний аспект: монографія. Харків: ФІНН, 2011. 280 с.
8. Ярошенко О. М., Гончарова В. В., Прилипко С. М. Правове регулювання соціального обслуговування населення в сучасних умовах: проблеми теорії та практики: монографія. Харків: Юрайт, 2012. 312 с.
9. Ярошенко О. М. Новітні міжнародні стандарти соціального обслуговування та їх значення для України. *Шляхи формування національної інноваційної системи та удосконалення інноваційного законодавства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 листоп. 2011 р.). Харків: НДІ ПЗІР, 2011. С. 172–175.
10. Шумна Л. П. Соціальна підтримка як організаційно-правова форма соціального забезпечення: дис. ... д-ра юрид. наук. Чернігів, 2014. 455 с.

Referens

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. №254k/96-VR. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. №30. St. 141.
2. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava vid 16.12.1966 r. Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. 2006. №4.

1. Ievropeiska sotsialna khartiia (perehlianuta) vid 03.05.1996 r. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2007. №51.
2. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950 r. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. 2006. №32. St. 2371.
3. Stashkiv B.I. Pravo liudyny na sotsialne zabezpechennia ta yoho realizatsiia v Ukraini. Zakhyst sotsialnykh prav liudyny i hromadianyna v Ukraini: problemy yurydychnoho zabezpechennia: mater. nauk.-prakt. konf. (30 sichnia 2003 r., m. Kyiv) / za red. N.B. Bolotinoi. Kyiv: MP «Lesia», 2003. S. 40–44.
4. Pravo sotsialnoho zabezpechennia: pidruchnyk / O.M. Yaroshenko, H.O. Barabash, V.M. Vapniarchuk ta in.; za red. O.M. Yaroshenka. – 4-te vyd., pererobl. i dopov. Kharkiv: Pravo, 2015. 458 s.
5. Andriiv V.V., Moskalenko O.V., Yaroshenko O.M. Pravovidnosyny iz zahalnoobov'iazkovoho derzhavnogo sotsialnoho strakhuvannia: teoretichniy aspekt: monohrafiia. Kharkiv: FINN, 2011. 280 s.
6. Yaroshenko O.M., Honcharova V.V., Prylypko S.M. Pravove rehuliuвання sotsialnoho obsluhovuvannia naseleння v suchasnykh umovakh: problemy teorii ta praktyky: monohrafiia. Kharkiv: Yurait, 2012. 312 s.
7. Yaroshenko O.M. Novitni mizhnarodni standarty sotsialnoho obsluhovuvannia ta yikh znachennia dlia Ukrainy. Shliakhy formuvannia natsionalnoi innovatsiinoi systemy ta udoskonalennia innovatsiinoho zakonodavstva: mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Kharkiv, 11 lystopada 2011 r.). Kharkiv: NDI PZIR, 2011. S. 172–175.
8. Shumna L.P. Sotsialna pidtrymka yak orhanizatsiino-pravova forma sotsialnoho zabezpechennia: dys. ... d-ra yuryd. nauk. Chernihiv, 2014. 455 s.

Ярошенко О. Н., профессор, доктор юридических наук, профессор кафедры трудового права Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины, Украина, г. Харьков

К вопросу о предмете права социального обеспечения

Установлено, что предметом права социального обеспечения является система общественных отношений по удовлетворению первоочередных и самых необходимых потребностей тех граждан и их семей, которые по объективным, признанным обществом (государством) уважительным причинам оказались в сложных (по большей части негативных) жизненных ситуациях, путем предоставления им помощи в разных организационно-правовых формах. При разработке законодательных актов, регламентирующих социальную сферу, а также при обосновании включения тех или других отношений в предмет права социального обеспечения необходимо выходить из того, что человек, его жизнь и здоровье, честь и достоинство, неприкосновенность и безопасность признаются в Украине наивысшей социальной ценностью.

Ключевые слова: человек, право социального обеспечения, предмет права социального обеспечения, социальные риски, сложная жизненная ситуация

Yaroshenko O., Professor, Doctor of Law, Professor of the Labor Law Department of the Yaroslav the Wise National Law University, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Kharkiv

On the Subject of the Subject of Social Security Law

It was established that the subject of the right to social security is a system of social relations in order to satisfy the immediate and urgent needs of those citizens and their families, who from objective, recognized society (state), for serious reasons, found themselves in difficult (mostly

negative) life situations by providing them with assistance In various organizational and legal forms. The meaningful definition of social relations, which are included in the subject, gives the opportunity to clearly outline the range of subjects who need help and support, to consolidate the types of such security, to specify the organizational and legal forms, to identify sources of funding and the use of funds for this.

When drafting legislative acts regulating the social sphere, as well as substantiating the inclusion of certain relations in the subject of the right of social security, it is necessary to proceed from the fact that the person, his life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized in Ukraine the highest Social value. Human rights and freedoms and their guarantees determine the content and direction of the state, its responsibility to man.

Key words: the person, the right of social security, the subject of the right of social security, social risks, a difficult life situation.